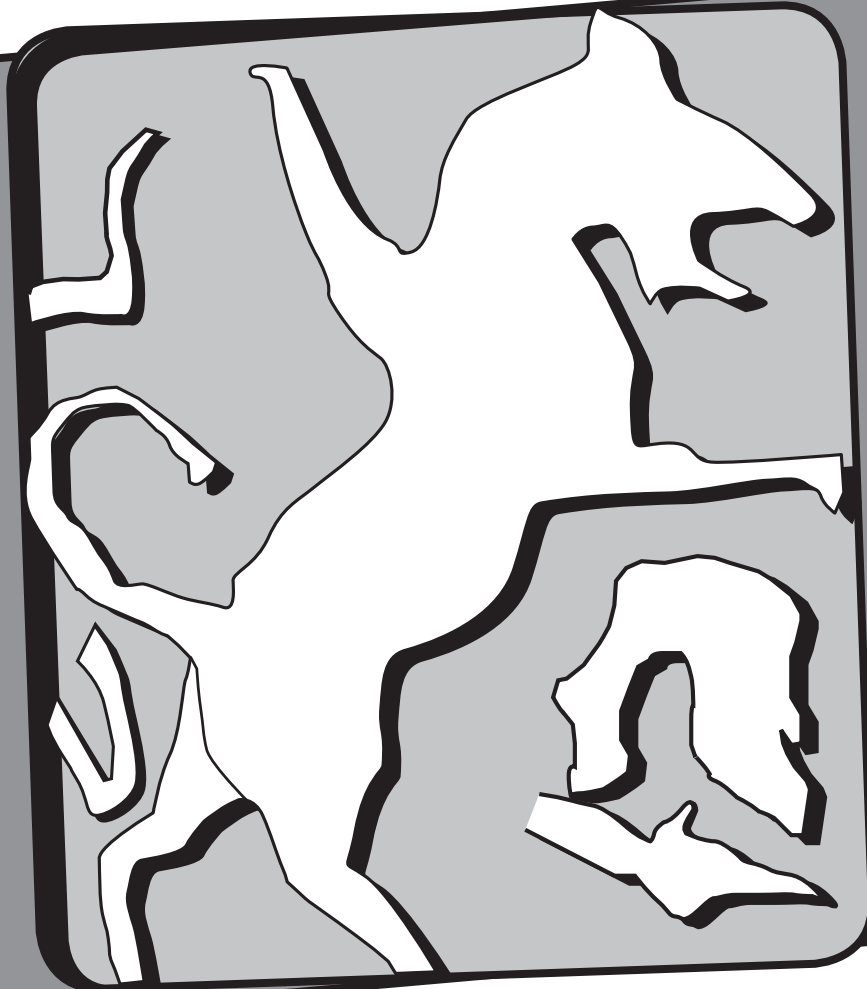

הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
בית הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג
המכון לארכיאולוגיה ע"ש סוניה ומרקו נדלר
החוג לארכיאולוגיה ותרבויות המזרח הקדום ע"ש יעקב אלקוב
משלחת החפירות המחודשות ברמת רחל

חוברת תקצירי הרצאות מתוך סמינר חוקרים בנושא:
חידושים בחקר טביעות האריה מיהודה

עורכים:
עודד ליפשיץ ועדו קור

אוניברסיטת תל-אביב,
יום חמישי, כ"ח בטבת תש"ע, 14.1.2010

תוכן העניינים

- 1 הקדמה: על מצב המחקר של טביעות האריה מיהודה עודד ליפשיץ וטלי אורנן
- 2 ספרות נבחרת על טביעות האריה
טביעות אריה שלא פורסמו מחפירות אהרוני ברמת רחל וטביעות נוספות
- 6 שנמצאו במסגרת החפירות המחודשות (2005-2009) עדו קוך ועודד ליפשיץ
- 8 טביעות האריה מרמת רחל: סטרטיגרפיה, כרונולוגיה והקשרים יובל גדות
- 11 מחקר טכנולוגי של טביעות האריה – תוצאות ראשונות בעז גרוס ויובל גורן
- 13 טביעות אריה מבבל מהמאה השישית לפנה"ס וזיקתן לטביעות אריה מיהודה בנימין זאס
- 15 מקורותיו של האריה בטביעות החותם היהודאיות טלי אורנן
- 17 מחשבות ראשונות בעקבות הקורפוס של טביעות האריה מיהודה עודד ליפשיץ

הקדמה: על מצב המחקר של טביעות האריה מיהודה

עודד ליפשיץ וטלי אורנן

טביעות האריה על ידיעות של קנקנים מוכרות במחקר כבר יותר ממאה שנה, מאז גילויה של הטביעה הראשונה ביריחו. יחד עם זאת, עד לשנות השבעים של המאה הקודמת לא נחקרו טביעות אלה כתופעה עצמאית. אפרים שטרן (תשל"ג) היה הראשון שערך קורפוס מקיף של הטביעות, ודן בטיפולוגיה, בתפוצה, במוצא של הטביעות, בסטרטיגרפיה, בכרונולוגיה ובמשמעותן הסמלית (תשל"ג). במחקרו, התבסס שטרן על 66 טביעות אריה, מהן 45 שנמצאו בחפירות רמת רחל (כ 70%). שש טביעות נוספות בקורפוס שלו נמצאו בירושלים, חמש בתל א-נצבה, חמש בעין גדי, שתיים בגבעון, ואחת בכל אחד מהאתרים הבאים: יריחו, מוצא ושכם. על בסיס תפוצתן של הטביעות היה יכול שטרן להצביע על אופיין היהודאי המובהק של טביעות האריה: מתוך 66 טביעות רק אחת נמצאה מחוץ לגבולות יהודה.

לפי שטרן, קיימים שלושה טיפוסים עיקריים של טביעות אריה: סוגים אחדים של אריה בתנוחות שונות; אריה עומד על רגליו האחוריות, שתי רגליו האחוריות פרושות לצדדים ולצידו חפץ שפורש על ידו כמזבח; טביעה של פר, שעל ראשו עיגול (גלגל החמה).¹ את כל טיפוסי הטביעות הוא תיארך לשלהי המאה השישית ולראשית המאה החמישית לפנה"ס (תשל"ג: 209-212; 2001: 541, השוו לאריאל ושוהם 2000: 141, וראו גם ויליאמסון 1988: 60-64).

בשנות הדור שחלפו מאז מחקרו של שטרן לא התקיימו מחקרים מקיפים נוספים בתופעה זו, ובמחקר העכשווי מורגש פער של ממש: למרות שמספר טביעות האריה הידועות לנו הוכפל, הרי שלא פורסם עד כה קורפוס מקיף. כיום, לאחר הפרסום של מרבית החפירות שהתנהלו משנות השישים ועד לשנים האחרונות, ניתן למנות 128 טביעות אריה, מתוכן 70 מרמת רחל (54.5%), 29 מעיר דוד (22.5%), 12 מנבי-סמוויל (9.5%), 5 מעין-גדי, 5 מתל א-נצבה, 3 מרוגם גנים, 2 מגבעון, 1 מיריחו ו-1 משכם.

למרות פרסומים חשובים של טביעות חדשות (בעיקר אריאל ושוהם 2000; מגן והר-אבן 2007), לא נבחנה ולא עודכנה הטיפולוגיה שהוצעה על ידי שטרן, ולא התקיים דיון בפרשנותם של הסמלים שמופיעים לצד האריה; גם טיפוס ג' של שטרן עדיין מוגדר על ידי רבים כפר. יותר מכך, לא נבחן בצורה ראויה הקשר בין האיקונוגרפיה האשורית, הבללית והפרסית-אחימנית לבין טביעות האריה מיהודה, וכלל לא נדונה משמעותם של האריות בטביעות אלה. לבסוף – לא התקיים עד כה דיון במקומן של טביעות האריה על ידיעות של קנקנים בתוך הרצף של טביעות החותם על ידיעות של קנקנים מיהודה – החל מטביעות 'למלך' וטביעות הורדה משלהי ימי ממלכת יהודה, דרך הטיפוסים הקדומים וטיפוסי הביניים של טביעות 'יהוד', אשר תוארכו לתקופה הפרסית, ועד לטיפוסים המאוחרים של טביעות 'יהוד' וטביעות 'ירושלים' מהמאה השנייה לפנה"ס. טביעות האריה הן גם מהטיפוסים האחרונים של טביעות החותם שלא זכו עד כה למחקר פטרוגרפי, לדיון במקורו והרכבו של הטין שממנו נוצרו הקנקנים, ובמקום שבו היה בית היוצר שלהם.

כל השאלות הללו הן המטרה של מחקר שמתנהל בשנתיים האחרונות על ידי החתומים מעלה, בחסות הקרן הלאומית למדע. אנו מקווים שסמינר החוקרים הזה יסייע לנו לגבש תשובות ברורות יותר, ובסיוע החוקרים השותפים לנו, נוכל להמשיך במחקר לקראת פרסום סופי שלו.

¹ הגדרה זו באה בעקבות אהרוני (1962: 10, 34).

ספרות נבחרת על טביעות האריה ביהודה

- Avigad, N. 1964. Seals and Sealing. *Israel Exploration Journal* 14: 190-194. אביגד 1964
- Avigad, N. 1979. A Group of Hebrew Seals from the Hecht Collection. *Festschrift Reuben Hecht*. Jerusalem: 119-126. אביגד 1979
- Avigad, N. 1986. Three Ancient Seals. *The Biblical Archaeologist* 49: 51-53. אביגד 1986
- Avigad, N. 1992. A New Seal Depicting a Lion. *Michmanim* 6: 33*-36*. אביגד תשנ"ב
אהרוני תשט"ו
אהרוני תשט"ז
אהרוני 1956
- Aharoni, Y. 1956. Excavations at Ramat Rahel 1954: Preliminary Report. *Israel Exploration Journal* 6: 102-111, 137-155. אהרוני 1956
- Aharoni, Y. 1959. Excavations at Ramat Rahel (עונה שניה, 1959). *ידענות כ"ד* (ב'): 1-47. אהרוני תש"ך
אהרוני תשכ"א
אהרוני תשכ"א
- Aharoni, Y. 1962. *Excavations in Ramat Rachel Seasons 1959 and 1960* (Centro di Studi Semitici). Rome. אהרוני 1962
- Aharoni, Y. 1964. *Excavations in Ramat Rachel Seasons 1961 and 1962* (Centro di Studi Semitici). Rome. אהרוני 1964
- Albright, W. F. 1957. The Seal Impression from Jericho and the Treasurers of the Second Temple. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 148: 28-30. אולברייט 1957
- Uehlinger, C. 1997. Figurative Policy, Propaganda und Prophetie. in: Emerton, J.A., ed. *Congress Volume Cambridge 1995* (SVT 66). Leiden: 297-349. אולינגר 1997
- Uehlinger, C. 1999. 'Powerful Persianisms' in glyptic iconography of Persian period Palestine. in: Becking B. & Korpel, M., eds. *The Crisis of Israelite Religion. Transformation of Religious Tradition in Exilic and Post-Exilic Times* (Oudtestamentische Studiën 42). Leiden: 134-182. אולינגר 1999
- Ornan, T. 2005. A Complex System of Religious Symbols: The Case of the Winged-disc in First-Millennium Near Eastern Imagery. In: Suter, C. E. and Uehlinger, C., eds. *Crafts and images in contact: Studies on eastern Mediterranean minor art of the 1st millennium BCE* (Orbis Biblicus et Orientalis 210). Fribourg and Göttingen: 207-241. אורן 2005
- Ariel, D.T., Hirschfeld, H. and Savir, N. 2000. Area D1: Stratigraphic Report. In: Ariel, D.T., ed. *Excavations at the City of David 1978-1985*. (Qedem 40). Jerusalem: 33-89. אריאל, הירשפלד וסביר 2000
- Ariel, D.T. and Shoham, Y. 2000. Locally Stamped Handles and Associated Body Fragments of the Persian and Hellenistic Periods. in: Ariel, D.T., ed. *Excavations at the City of David 1978-1985*, vol. 6. (Qedem 41). Jerusalem: 137-169. אריאל ושוהם 2000
- Bordreuil, P. 1986. *Catalogue des sceaux oust-semitics inscrits*. Paris. בורדרואי 1986
- Galling, K. 1941. Beschriftete Bildsiegel des ersten Jahrtausends v. Chr., vornehmlich aus Syrien und Palästina. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 64: 121-202. גאלינג 1941

- Gibson, M. and Biggs, R. D. 1977. Seals and Sealings in the Ancient Near East. In: Buccellai, G. *Bibliotheca Mesopotamica* 6. Undena Publications. Malibu. 1977 גיבסון וביגס
- Garbini, G. 1962. The Dating of Post Exilic Stamps. In: Aharoni, Y., ed. *Excavations in Ramat Rachel Seasons 1959 and 1960* (Centro di Studi Semitici). Rome: 61-68. 1962 גרביני
- Greenberg R. and Cinamon, G. 2006. Stamped and incised jar handles from Rogem Gannim and their Implications for the Political Economy of Jerusalem, late 8th-early 4th centuries BCE. *Tel Aviv* 33: 229-243. 2006 גרינברג וצינמון
- Greenhut, Z. and de-Groot, A. 2009. *Salvage Excavations at Tel Moza: the Bronze and Iron Age Settlements and Later Occupations*. Jerusalem. 2009 גרינהוט ודה-גרוט
- Garrison, M. 2005. Achaemenid Iconography as Evidenced by Glyptic Art: Subject matter, Social Function, Audience and Diffusion, in: Suter, C.E. and Uehlinger, C., eds. *Crafts and images in contact: Studies on eastern Mediterranean Minor Art of the 1st Millennium BCE* (Orbis Biblicus et Orientalis 210). Fribourg and Göttingen 2005 גריסון
- Garrison, M. B. and Cool Root, M. 1996-1998. *Persepolis seal Studies: An introduction with provisional concordances of seal numbers and associated documents on fortification tablets* (Achaemenid History 9), Leiden. 1998-1996 גריסון וקול-רות
- Garrison, M. B. and Cool Root, M. 2001. *Seals on the Persepolis Fortification Tablets with Seal Inscriptions reading by C. E. Jones* (Oriental Institute Publications 117). Chicago. 2001 גריסון וקול-רות
- Duncan, J. G. 1931. *Digging Up Biblical History II*. London. 1931 דאנקן
- Diringer, D. 1950. Three Early Hebrew Seals. *Archiv Orientalní* 13: 65-69. 1950 דירינגר
- Hammond, P. C. 1957. A Note on a Seal Impression from Tell Es-Sultan. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 147: 37-39. 1957 האמונד
- Hammond, P. C. 1957. A Note on Two Seal Impressions from Tell Es-Sultan. *Palestine Exploration Quarterly*: 68-69. 1957 האמונד
- Williamson, H.G. M. 1988. The Governors of Judah under the Persians. *Tynadale Bulletine* 39: 59-82. 1988 וויליאמסון
- Winn Leith, M.J. 1997. *Wadi Daliyeh: The Wadi Daliyeh Seal Impressions* (Discoverings in the Judean Desert 28). Oxford. 1997 ווין לייט
- Winter, I.J. 2000. Le Palais imaginaire, Scale and Meaning on the Iconography of Neo-Assyrian Cylinder Seals. in: Uehlinger, C., ed. *Images as media, Sources for the Cultural History of the Near East and the Eastern Mediterranean (1st millennium BCE)*, (Orbis Biblicus et Orientalis 175). Fribourg and Göttingen: 51-87. 2000 וינטר
- Wampler, J. C. 1941. Three Cistern Groups from Tell En-Nasbeh. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 82: 25-43. 1941 ומפּלר
- Sellin, E. and Watzinger, C. 1913. *Jericho: Die Ergebnisse Der Ausgrabungen*. Leipzig. 1913 זלין וואצינגר
- Tushingham, A.D. 1985. *Excavations in Jerusalem*. Vol. I. Toronto. 1985 טשינגהאם

- Lemaire, A. 1979. Nouveau sceau north-ouest sémitique avec un lion rugissant. *Semitica* 29: 67-69. לאמייר 1979
- Lemaire, A. 1990. Trois sceaux inscrits inédits avec lion rugissant. *Semitica* 39: 13-21. לאמייר 1990
- Lipschits, O. 2005. *The Fall and Rise of Jerusalem – Judah under Babylonian Rule*. Winona Lake. ליפשיץ 2005
- Lipschits, O. and Vanderhoof, D. 2007. A New Typology of the Yehud Stamp Impressions. *Tel Aviv* 34: 12-37. ליפשיץ וואנדרהופט 2007
- מגן, י. ודדון, מ. תש"ס. נבי-סמואל (שמואל הנביא – הר-השמחה). *קדמוניות* 118 : 62-77. מגן ודדון תש"ס
- Persian Period Seal Impressions from Nebi 2007Magen, I. and Har-Even, B. Samwil. *Tel-Aviv* 34 (1): 38-58. מגן והר-אבן, 2007
- מזר, ב., דותן, ט. ודונייבסקי, ע. תשכ"ג. עין-גדי : חפירות ארכיאולוגיות בשנים 1961-1962. *ידעיות כ"ז* : 1-133. מזר, דותן ודונאיבסקי תשכ"ג
- Mazar, B. and Dunayevsky, I. 1964. Ein-Gedi, Third Season of Excavations (Preliminary Report). *Israel Exploration Journal* 14: 121-130. מזר ודונאיבסקי 1964
- Mitchell, T.C. and Searight A. 2008 *Catalogue of Western Asiatic Seals in the British Museum*, Stamp Seals III: Impressions of Stamp Seals on Cuneiform Tablets, Clay Bullae, and Jar Handles. Lieden and Boston. מיצ'ל וסירייט 2008
- McCown, C. C. 1947. *Tell en-Nasbeh I*. Berkley. מקקאון 1947
- Merrilees, P. 2005. *Catalogue of Western Asiatic Seals in the British Museum: Cylinder Seals VI Pre-Achaemenid and Achaemenid Periods*, London. מריליס 2005
- Sayce, A. H. 1927. The Jerusalem Sealing on Jar Handles. *PEFQS*. 216-217. סאייס 1927
- Saller, S. J. 1952. Stamped Impression on the Pottery of Bethany. *Libber Annuus* 3: 5-36. סאלר 1952
- Saller, S. J. 1957. *Excavations at Bethany*. Jerusalem. סאלר 1957
- Strawn, B. A., 2005, *What Is Stronger than a Lion? Leonine Image and Metaphor in the Hebrew Bible and the Ancient Near East* (Orbis Biblicus et Orientalis 212). Fribourg and Göttingen. סטראון 2005
- Sellers, O. R. 1933. *The Citadel at Beth-Zur*. Philadelphia. סלרס 1933
- Pritchard, J. B. 1959. *Hebrew Inscriptions and Stamps from Gibeon*. Philadelphia. פריטצ'ארד 1959
- Pritchard, J. B. 1961. *The Water System of Gibeon*. Philadelphia. פריטצ'ארד 1961
- Frankfort, H. 1939. *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*. London. פרנקפורט 1939
- Carter, C. E. 1994. The Province of Yehud in the Post Exilic Period: Soundings in Site Distributiopnand Demography. In: Eshkenazy, T. C. and Richards, K. H. *Second Temples Studies 2. Temple and Community in the Persian Period* (JSOT 175). Sheffield: 45-106. קארטר 1994
- Carter, C. E. 1999. *The Emergence of Yehud in the Persian Period. A Social and Demographic Study* (JSOTSup 294). Sheffield. קארטר 1999
- Cahill, J.M., 1995. Rosette Stamp Seal Impressions from Ancient Judah. *Israel Exploration Journal* 45: 251-231. קהיל 1995

- Cool Root, M. 1979. *The King and Kingship in Achaemenid Art, Essays on the Creation of an Iconography of Empire*. Leiden. קול-רוט 1979
- Keel, O. and Uehlinger, C., 1998. *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel*. Edinburgh. קל ואילינגר 1998
- Kenyon, K.M. and Holland, T.A., eds. 1981. *Excavations at Jericho III. The Architecture and Stratigraphy of the Tell*. London. קניון והולנד 1981
- Kenyon, K.M. and Holland, T.A., eds. 1982. *Excavations at Jericho IV. The Pottery Type Series and Other Finds*. London. קניון והולנד 1982
- Kaplan, D. 2002. *The Daskyleion Bullae. Seal Images from the Western Achaemenid Empire*. Leiden. קפטן 2002
- Cross, F. M. 1975. A Reconstruction of the Judean Restoration. *Journal of Biblical Literature* 94: 4-18. קרוס 1975
- Wright, G. E. 1965. *Shechem- A Biography of a Biblical City*. New-York and Toronto. רייט 1965
- שטרן, א. תשלי"א. חותמות האריה מפחוות יהודה. *ארץ ישראל* 7 : 268 - 273. שטרן תשלי"א
- Stern, E. 1971. Seal Impression in the Achaemenid Style in the Province of Judah. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 202: 6-16. שטרן 1971
- שטרן, א. תשלי"ג. התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית 332-538 לפנה"ס. ירושלים שטרן תשלי"ג
- Stern, E. 1982. *The Material Culture of the Land of the Bible in the Persian Period*. Warminster. שטרן 1982
- Stern, E. 1984. The Archeology of Persian Palestine. In: Davies, W. D. and Finkelstein, L., eds. *Cambridge History of Judaism*: 88-114. Cambridge. שטרן 1984
- Stern E. 2001. *Archaeology of the Land of the Bible II: The Assyrian, Babylonian, and Persian Periods (732–332 B.C.E.)*. New York. שטרן 2001
- Stern, E. 2007. *En-Gedi Excavations I*. Jerusalem. שטרן 2007
- Shiloh, Y. 1979. City of David. *Biblical Archaeologist* 42 (3): 165-171. שילה 1979

טביעות אריה שלא פורסמו מחפירות אהרוני ברמת רחל **וטביעות נוספות שנמצאו במהלך החפירות המחודשות**

עודד קור ועודד ליפשיץ

עונת החפירות הראשונה של אהרוני ברמת רחל (1954) פורסמה בצורה פרלימינארית (תשט"ו). אהרוני מנה שבע טביעות אריה שנמצאו במהלך עונה זו, ותיארך את מרביתן לתקופה הפרסית. עם זאת, שתי טביעות חותם הוטבעו, לדעתו, על ידי המזכירות בצורתן ובחומר שמהן נעשו ידיות מתקופת הברזל, שעליהן הוטבעו טביעות 'למלך' (אהרוני תשט"ו : 168). תוצאות חפירותיו של אהרוני בארבע העונות הגדולות שנערכו באתר (1959-1962) פורסמו בשני כרכים של דו"ח ראשוני, בהם הוא תיאר את הממצאים העיקריים ואת מסקנותיו. רק מעט מהממצאים פורסמו בצורה מלאה, התמונות בדו"ח היו מדגם מייצג בלבד של סך כל הממצאים, והתכניות היו במידה רבה שחזורים ועיבודים כלליים של תכניות השדה. בדו"חות הללו פרסם אהרוני 14 טביעות אריה (כולל איורים או תמונות), והזכיר 33 טביעות נוספות. בסה"כ, מנה אהרוני 45 טביעות אריה.

בסיכום העונה הראשונה מבין ארבע עונות החפירה הגדולות עדיין התלבט אהרוני (1962 : 10) בדבר תאריכן של טביעות האריה, והדגיש במיוחד את הדמיון של כמה מהידיות לאלה המוכרות מתקופת הברזל. עם זאת, בסיכום העונה השנייה מבין ארבע עונות אלה הוא כבר תיארך את טביעות האריה לתקופה הפרסית וטען (שם : 34) :

"In the first two seasons we found it hard to decide whether these stamps belonged to the Iron Age or to the Persian Period. Now, in view of the new finds, we are inclined to assign them to the Persian Period... not a single one was found in the filling under the pavements or in other loci together with pure Iron Age material"

בדו"ח השני של רמת רחל כבר לא התייחס אהרוני (1964 : 22, 45) לשאלת התיארוך וכתב שטביעות אלה שייכות לשכבה IV הפרסית, על בסיס מציאתן לצד טביעות 'יהודי' (שם : 45).

בשנת 2004 החל באוניברסיטת תל-אביב פרויקט שמטרתו להכין פרסום סופי ומקיף של חפירות אהרוני. במסגרת פרויקט זה, בניהולו של עודד ליפשיץ ובמימון קרן ווייט-לוי אותר חלק משמעותי מתיעוד החפירה של אהרוני : אלפי כרטיסי ממצא, תשלילי תמונות, אלבומי תמונות, תכניות שדה וכו'. פרט לכך אותרו הממצאים עצמם במחסנים, באוספים ובמוזיאונים השונים. במסגרת הפרוייקט זה נמצאו במחסני רשות העתיקות 20 טביעות אריה מחפירות אהרוני. 21 טביעות אריה נוספות אותרו באוספי האוניברסיטה העברית. בתיעוד של חפירות אהרוני נמצאו כרטיסי ממצא ותמונות של מרבית הטביעות שאותרו במחסני רשות העתיקות ובאוניברסיטה העברית, ובצד אלה נמצאו רישומים ותמונות של 15 טביעות נוספות. מסקנתנו היא, שבסך הכל נמצאו בחפירות אהרוני 56 טביעות אריה, אחת-עשרה יותר מכפי שדווח בפרסומי החפירה שלו, ו-44 יותר מהטביעות שפרסם פרסום של ממש.

לצד פרסום חפירות אהרוני החל בשנת 2004 פרויקט החפירות המחודשות ברמת רחל. בחמש עונות החפירה שנערכו עד כה, התגלו 14 טביעות אריה נוספות, כולן במילויים מאוחרים, 9 מהן במילוי שמעל לגן בשטח C1.

לסיכום: בסך הכל התגלו ברמת רחל 70 טביעות, שהן 55.5% מסך כל הטביעות הידועות לנו עד כה. השוואה של נתונים אלה אחורה, לשלהי תקופת הברזל, וקדימה, להמשך התקופה הפרסית, מעידה על כך שטביעות האריה הן חוליה מקשרת בין טביעות הורדה לטיפוסים הקדומים של טביעות 'יהוד'. כ-20% מטביעות הורדה, המתוארכות לשלהי המאה השביעית ולראשית המאה השישית לפנה"ס נמצאו ברמת רחל, לעומת כ- 55.5% מטביעות האריה וכ- 70% מהטיפוסים הקדומים של טביעות 'יהוד'. המשמעות של תהליך זה לגבי מערכת המנהל היהודאית ולגבי המציאות ההיסטורית ביהודה במאה השישית לפנה"ס היא נושא לדיון אחר.

מספר טביעות החותם על ידיות של קנקנים משלהי תקופת הברזל, מהתקופה הפרסית
ומהתקופה ההלניסטית הקדומה, שנמצאו ברמת רחל

טיפוס הטביעה	הקורפוס	מספר טביעות מרמת רחל	אחוז מכלל הקורפוס
ורדה	225	45	20%
אריה	128	70	55.5%
'יהוד' קדום	128	91	71%
'יהוד' ביניים	313	187	60%
'יהוד' מאוחר	142	31	21%
ירושלם	97	31	32%

טביעות האריה מרמת רחל: סטרטיגרפיה, כרונולוגיה והקשרים

יובל גדות

עד כה נמצאו ברמת רחל שבעים טביעות אריה מתוך סך של 128 טביעות הידועות לנו (כ 55% מסך כל הממצא). מספרן הרב של הטביעות הופך את רמת רחל לאתר מפתח להבנת התפקיד לו שימשו טביעות האריה ולקביעת זמנן. מטרת ההרצאה היא לבחון את ההקשרים הסטרטיגרפיים והמרחביים בהם נמצאו טביעות האריה, וזאת בכדי לעמוד על זמנן ועל השימוש האפשרי שנעשה בקנקנים עצמם.

מאז חשף אהרוני לראשונה את שרידי מבנה הפאר מתקופת הברזל, החל דיון, שלא שכח עד היום, בנוגע לזהות הבונים במקום, מועד בנייתו של המבנה, ומועד נטישתו. מקובל על דעתם של מרבית החוקרים, שאת רמת רחל יש לשחזר כמרכז מנהלי ושלטוני שהחל להתקיים בחלקה המאוחר של תקופת הברזל. עם זאת, שאלות כגון מתי נבנה המרכז לראשונה, בידי מי, מתי חרב, ובמיוחד - מה היה גורלו של המקום בתקופה הבבלית, ומה היה טיב המעבר מתקופה זו לתקופה הפרסית שלאחריה, נותרו במחלוקת.

יוחנן אהרוני הפריד את הממצא מתקופת הברזל ומהתקופה הפרסית לשלוש שכבות. השכבה

הראשונה (VB), שאת זמנה תיארך לחלקה המאוחר של המאה ה-8 לפני הספירה, כללה מרכז לאיסוף תוצרת חקלאית (בעיקר יין וענבים). את זמנה של השכבה קבע אהרוני על-סמך מספר רב של טביעות 'למלך' שנמצאו באתר. אהרוני שייך לשכבה זו מספר קירות טראסה וקטע מחומת סוגרים בחלקו הדרום-מזרחי של האתר.

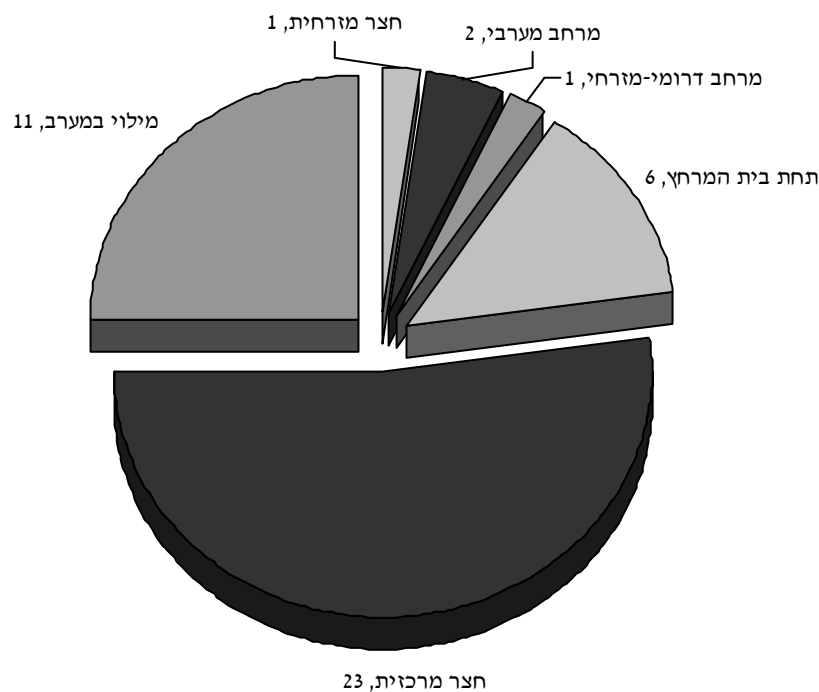
בנייתו של המרכז המלכותי משכבת היישוב הבאה (VA) הובילה להריסתם המוחלטת של המבנים משלב VB. הארמון משכבה VA כלל, לפי אהרוני, חצר חיצונית מבוצרת, מערכת ביצורים פנימית שהקיפה מבני ציבור, וחצר פנימית נוספת. את הבנייה של המתחם תיארך אהרוני לימיו של המלך יהויקים, בשלהי המאה השביעית לפני הספירה. הארמון לא הספיק לשמש זמן רב בטרם חרב במהלך החורבן הבבלי של שנת 586 לפני הספירה. פרק הזמן שלאחר החורבן היווה עבור אהרוני בעיה. למול עשרות טביעות 'יהוד' שנאספו באתר, ושהעידו על היותו מרכז מנהלי בתקופה הפרסית, לא מצא אהרוני שרידים ארכיטקטוניים מהתקופה הפרסית. מקטעי קירות בודדים שנבנו על-גבי המתחם המלכותי שויכו על ידו לשכבה IVB, אותה תיארך אהרוני לתקופה ההלניסטית הקדומה.

החפירות המחודשות ברמת רחל המחישו שאת תולדות המתחם המלכותי ברמת רחל יש לתאר במונחים של התפתחות והרחבה ולא של הרס ובנייה מחדש. לפיכך בחרנו לכנות את השלבים הארכיטקטוניים שאותם זיהינו כ'שלבי בנייה', דהיינו - הוספה ושינוי, ולא כמשתמע מהמונח 'שכבה' (הרס או יציאה משימוש ועל-גביה בנייה מחדש). לדעתנו, יש לחלק את השרידים מרמת רחל, המתוארכים לתקופת הברזל ולתקופה הפרסית, לשלוש תקופות בנייה מרכזיות, אליהן יש גם להוסיף שלב של הרס ועקירה של המבנים במהלך התקופה ההלניסטית. לשלב הבנייה הראשון יש לשייך מגדל-מצודה שנבנה על כיפה טופוגרפית במערבו של האתר. מבנים נוספים נבנו לאורך השלוחה, מזרחה מהכיפה המערבית, אך לא ניתן לעמוד על היקפם

ואופיים, מכיוון שהם שולבו לתוך הבנייה המאוחרת יותר. שלב בנייה זה מתוארך, לדעתנו, למאה השביעית לפני הספירה. יש לקשור אליו את השימוש בטביעות 'למלך', וכן שימוש בחלק מפרטי האדריכלות המעוטרים, כגון כותרות האבן המעוטרות.

בנייתו של שלב הבנייה השני מתוארכת, בדומה לדעתו של יוחנן אהרוני, לחלקה האחרון של המאה השביעית לפנה"ס. זהו השלב שהקנה לאתר את מתארו המלבני. בחלקו המערבי של האתר נחצב גן, ומעליו התנוסס כעת המגדל-מצודה המערבי (שנבנה לראשונה בשלב I). מזרחה מהמגדל נבנתה חצר מלבנית, שכיוונה מזרח-מערב, אשר הושתתה על מילוי סלע גרוס בעובי המגיע לשני מטרים בקירוב. מצדדיה הצפוני, המערבי והדרומי הוקפה החצר במבנים, בעוד שכלפי מזרח היא נקשרה לחצר נוספת (החצר המזרחית), שנמשכה עד לקיר חומה רחב ממזרח ומצפון. שלא כמו אהרוני, אנו סבורים, שהמתחם שתואר כאן המשיך לשמש גם במהלך המאה השישית לפני הספירה, ושאינן כל עדות לחורבן המקום בראשיתה או במהלכה של המאה השישית לפנה"ס.

שלב הבנייה השלישי, אותו יש לתארך למאות השישית והחמישית לפנה"ס, מעיד על הוספת אגף מצפון מערב לארמון. כל ששרד מאגף זה הוא תעלות ייסוד ששימשו לקירות מונומנטאליים, ואשר נמצאו חצובות לתוך שטח הגן. טכניקת הבנייה, במיוחד השימוש בחומר מלכד, ייחודית למבנה זה, ומחזקת את תיארוכו של האגף הצפון מערבי לתקופה הפרסית. ביחד עם המבנה נמשך השימוש ביתר המתחם, ובכלל זה החצר המרכזית. ייתכן ובחלקה המאוחר של התקופה הפרסית חרב לפחות חלקית המתחם, ואף איבד ממרכזיותו. גורלו של המתחם במהלך חלקה הקדום של התקופה ההלניסטית אינו ידוע, וכך גם ביחס לראשית ימי החשמונאים. ברור עם זאת, שבמהלך המאות השלישית או השנייה לפני הספירה פורקו קירות האגף הצפון מערבי, ובכלל זה גם אבני הייסוד. תעלות היסוד החצובות בסלע מולאו בפסולת המבנים: עפר, שברי כלי חרס, שברי אבנים ועוד. מילוי עפר דומה כיסה גם את שטח הגן שהקיף את כל החזית המערבית של המתחם.

על רקע השחזור הסטרטיגרפי שהוצג, יש לבחון את מקום מציאתן של 70 ידיות קנקנים נושאות טביעת אריה מרמת רחל. מקורן של 26 ידיות אינו ידוע או שהן נאספו באופן אקראי על פני השטח. לפיכך, הדיון הסטרטיגרפי יתרכז ביתרת 44 הטביעות אשר מוצאן ברור. מבחינה סטרטיגרפית, ניתן לקבוע שלא נמצאו טביעות אריה במילויים ששימשו כיסודות לחצר ולמבנים משלב הבניה הראשון והשני. לעומת זאת, בחפירות המחודשות נמצאו 11 טביעות במילוי המכסה את תעלות הייסוד ואת הגן במערב האתר. מנתונים אלה עולה שהשימוש בחותמות האריה החל לאחר בנייתו של שלב הבניה השני, כלומר לא קודם לראשית המאה השישית לפני הספירה, וקודם להרס של המתחם המלכותי לאחר שלב בנייה III, סופה של המאה השלישית לפני הספירה.

מבחינה מרחבית, מחצית מהטביעות (23) נמצאו על-פני החצר המרכזית. קבוצה נוספת של שש ידיות נמצאה תחת בית מרחץ מהתקופה הרומית, כלומר מייד ממזרח לחצר המרכזית. קבוצה גדולה של 11 טביעות נמצאה בתוך המילוי המכסה את הגן ואת תעלות הייסוד משלב הבנייה השלישי. יתר הטביעות (4) נמצאו כממצא בודד ממזרח וממערב לחצר המרכזית. ריכוזן של הטביעות מעל לחצר המרכזית לא נראה מקרי ומחייב בדיקה. בחינה מחודשת של הממצאים שנמצאו על-גבי רצפת החצר בחפירותיו של אהרונז מלמדת על-כך שברוב המקרים המדובר בהצטברות שנוצרה לאחר נטישת המקום. במספר מקומות אף ניתן לראות שנעשה שימוש חוזר במקטעים מרצפת החצר עבור מבנים או מתקנים המאוחרים בזמן לקיומו של המתחם המלכותי, כגון התקופה הביזנטית. לפיכך, יש להיות זהירים בייחוס ממצאים ממפלס החצר לזמן השימוש בה. עם זאת, מבין 26 הטביעות שנמצאו במרחב של החצר המרכזית, מחצית (13 טביעות) נמצאו ממש על מפלס הרצפה. יתר הטביעות נמצאו בהצטברויות שמעל לרצפה. נראה שהעדות הכמותית מאפשרת לנו לקבוע שהיו אלה טביעות השייכות לקנקני נשברו באזור החצר או שלפחות נשברו במהלך הזמן שהחצר היתה בשימוש. מכיוון שאת טביעות האריה נהוג לקשור עם פעילות מנהלית, הרי שמציאת ריכוז הטביעות באזור החצר היא עדות נוספת לכך ששטח החצר המשיך לשמש כל עוד המשיכה רמת רחל לשמש מרכז מנהלי. מעניין לציין, שבניגוד לטביעות הרבות מטיפוס ה'למלך', הטביעות הפרטיות, החרותות המעגליות וטביעות הורדה, לא נמצאו כלל טביעות האריה במרחב שמצפון לחצר המרכזית וחומת הסוגרים הצפונית. ייתכן ובכך יש עדות לשינויים המתרחשים לאופן בו המרחב הצפוני תיפקד במהלך התקופה הבבלית או הפרסית.

הידיות מעיר-דוד, שלוש מתוך שבע (כ-42.8%) נוצרו מקרקע טרה-רוסה, זאת לעומת שלוש ידיות מתוך 14 שהגיעו מרמת רחל המהוות 21.4% בלבד.

אם כך, הבדיקות העלו כי כ-28% מתוך המדגם מקורו בשפלה הגבוהה, ואילו רובו מגיע מסביבתה המיידית של ירושלים. תוצאות אלה ממקמות את טביעות האריה במקום המתאים בתהליך, בו חל מעבר הדרגתי ממצב של ייצור בלעדי של קנקנים נושאי טביעות בשפלה הגבוהה ("למלך"), עבור דרך ייצור של רוב הטביעות בשפלה ומיעוטן באזור ירושלים ("ורדה"), אל היפוך נקודות הכובד וייצור מרבית הקנקנים הטבועים באזור ירושלים ומיעוטם בשפלה (אריה). סיומו של תהליך זה בייצורם הבלעדי של קנקנים נושאי טביעות באזור ירושלים ("יהודי"). ניתן להציע לתופעה זו פרשנות הנוגעת לתהליכים הפוליטיים, החברתיים והכלכליים שחלו במעבר שבין שליטתן של האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית, ובשינויים אשר הנהיגו בממלכות ובאזורים שנכבשו על ידן ביהודה. אם נראה בקנקנים הטבועים מייצגים של מערכות אדמיניסטרטיביות ביהודה, הרי שמקור הקנקנים עשוי להצביע על גבולותיה או תחומי השפעתה של ממלכת או פחוות יהודה לאורך התקופות.

ספרות

- גורן, י. 1996. עקרונות המחקר הפטרוגרפי של ממצאים ארכיאולוגיים ויישום השיטה בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל. *קדמוניות* כ"ט: 107-119
- גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004
Goren, Y., Finkelstein, I., Na'aman, N. 2004. *Inscribed in Clay, Provenance Study of the Amarna Tablets and Other Near Eastern Texts*. Tel Aviv.
- ילין וקהיל 2004
Yellin, J., Chahill, J. M. 2004. Rossette-stamped Handles: Instrumental Neutron Activation Analysis. *Israel Exploration Journal* 54: 191-213
- מומסן, פרלמן וילין 1984
Momsen, H., Perlman, I. and Yellin, J. 1984. The Provenience of the *lmlk* Jars. *Israel Exploration Journal* 34:89-113

טביעות אריה מבבל מהמאה השישית לפסה"נ זיקתן לטביעות האריה מיהודה

בנימין זאס

חפירות גרמניות נרחבות התנהלו בעיר בבל בראשות רוברט קולדוויי בשנים 1899–1917. הממצא הנייד מחפירות אלה כמעט שלא פורסם. בחומר הזה כלולים גם למעלה מ-300 לבנים ושברי לבנים עם טביעות חותם ארמיות ותמונתיות ממבנים של נבוכדנצר, נרגלשראצר ונבונאיד, שרובם במוזיאון המזרח הקדום בברלין. לבקשת המוזיאון פרסמתי את הטביעות הללו בספר, הנמצא כעת בדפוס. כאן אני מבקש להציג את טביעות האריה על הלבנים מבבל ולגעת בהשלכותיהן על טביעות האריה מיהודה.

1 טביעות עם אריה בלבד

שלא כטביעות הארמיות, וטביעות תמונתיות ללא אריה, המופיעות בצד הפן העליון של הלבנה, כאשר במרכז טביעה אכדית מלכותית, טביעות האריה מופיעות כמעט תמיד במרכז, במקומה של הטביעה היתדית המלכותית.

2 משמעות האריה

האריה ידוע בעיקר כחיית האטריבוט של אישתר; הוא עשוי ללוות גם אל זכר דוגמת אל הסערה. אבל טווח המשמעויות של האריה רחב דיו, והתייעוד המסופוטמי מוצק דיו, כדי להראות שתמונת מלך החיות יכולה לייצג גם את מלכם של בני האדם. הקישור המפורסם ביותר של מלך אשור והאריה הוא במאבק בין השניים, בתבליטים ובחותם המלכות, שם ממלא המלך תפקיד שנשמר עד המאה העשירית לאלים ולגיבורים אלוהיים למחצה. מאבק מלך באריה מופיע גם בשניים מתבליטי נבוכדנצר בלבנון. ההשוואה המונומנטלית העיקרית מבבל עצמה לטביעות שלנו היא כידוע דמויות האריה בתבליטי לבנים מזוגות משער אישתר ומאולם הכס, ושם נראה שהאריות אינם רק חיות אטריבוט של אלוהות מועדפת על המלך, אלא שיש לקשרם גם במישורין עם המלך.

תפקיד שונה במידת מה נודע לאריה ברצפי תמונות – בפנלים של לבנים מזוגות של סרגון מחורסבד, ובהופעות תמונתיות נוספות, גם מימי אסרחדון. ריד, פינקל, וחוקרים אחרים הציעו שאלו הם מעין טקסטים לוגוגרפיים, או יותר נכון כיתוביות, שנוצרו באשור אולי כניסיון מצטעצע לחקות היירוגליפים מצריים.

3 טביעות על לבנים מבבל עם אריה ומוטיבים נוספים

אני מבקש להזכיר שני מוטיבים – ראש אדם ויד אדם. אותם שני מוטיבים מופיעים לצד האריה גם על מגופות כלי קיבול מנינוה מהמאה השביעית וגם בטביעה על שבר כן טבעתי מחפירות תל דן שיוחס למאה השביעית או השישית.

4 משמעות המוטיבים הנוספים לצד האריה

אורתוסטט מהקיר המכונה "Long wall of sculpture" בכרכמיש נושא כתובת לובית של השליט פְּתוּס שחי בסביבות שנת 900. הכתובת מזכירה פעמיים מילה שהוקינס תרגם לאנגלית trophy, וישנה סבירות לקשרה לשורת הידיים והראשים בסוף הכתובת. בתבליט אשורי מכלנה או תל תעינאת, מהמאה השמינית, לעומת זאת, כבר איננו נזקקים לשום השערה או דימיון בנוגע לתפקיד אותו ממלאים הראשים הכרותים,

הנישאים בידי חיילים, ואולי שבר תבליט אבן מיניאטורי מתל צפית מתאר סצינה דומה. מכל מקום, הראשים מתל תעינאת ומתל צפית כבר מזכירים מאוד את הראשים מנינוה, וגם קרובים אליהם בזמנם. הנה כי כן, התמונות הנזכרות מחזקות את האפשרות שראשי האדם וידי האדם בטביעות האריה הם אברים כרותים. הטביעות מנינוה, בבל ודן עשויות להעיד שהיתה לצירוף המוטיבים אריה וראש אדם ויד אדם משמעות ספציפית, שהובנה בחלקים ניכרים מהמזרח הקרוב בתקופה הנידונה. האם ייתכן שהאריה מייצג את המלך, והאברים האנושיים את אויביו המובסים, את שרידי טרפו? אם המטפורה התמונתית של האריה בלוויית אברי אדם מנותקים יכולה גם היא להיחשב למעין כיתובית היירוגליפית, אני מקווה שהמומחים יאתרו עבורנו במקורות היתדיים את הביטוי האכדי המתאים.

יהודה

רוב טביעות האריה מיהודה מהתקופה הפרסית פשוטות בהרבה ומתארות אריה בלבד, וגם אותו עם רק שתי רגליים נראות, בניגוד לארבע בטביעות מבבל. ואשר למטפורה: האם האריה כאן הוא המשך למסורת האשורית-בבלית של המאות השביעית-השישית או שהוא יצירה מקומית נפרדת? האם הוא מייצג את המלך? אם כן, אזי מן הסתם מלך פרס. או שמא אלוהות? ואם אלוהות – אולי בשל המיקום מדובר באלוהי ישראל? ואכן דימויו המקראיים של יהוה כאריה ידועים ומוכרים. בנושא זה תטפל בוודאי טלי אורנן, ואני מבקש לסיים בטיפוס טביעת אריה מהמאה השישית או החמישית שהוא נדיר מרוב האחרים ומוכר למיטב ידיעתי רק בכחצי תריסר דוגמאות – מעיר דוד, רמת רחל, נבי סמויל וגבעון. מדובר בטביעת אריה מזדקף על רגליו האחוריות, הפורש את גפיו הקדמיות לצדדים. זהו האריה אותו מנצח מלך אשור בחותם המלכות, וזהו האריה אותו מנצח נבוכדנצר בתבליטי הסלע בואדי בריסה ובואדי סבע. מלך פרס, לעומת זאת, נאבק בדרך כלל באריה מכונף. ואם נחזור לטביעות מיהודה, המוטיב שמימין לאריה, שבעבר ניסו לפרשו באופנים שונים. מתפרש כראש אדם על פי ההשוואות שלעיל. זאת ועוד, די סביר שבטיפוס טביעה ספציפי זה מתקשר האריה עם המלך ולא עם אישתר או אלוהות אחרת, אך נשאלת השאלה איזה מלך? ברירת המחדל נראית על פניה המלך הגדול, מלך פרס, אבל מוסר לי עודד שעלתה לאחרונה האפשרות לייחס את טביעות האריה הניצב לתקופה הבבלית. אני מקווה שעודד יגע בכך בדבריו.

ספרות

- Sass B. and Marzahn J. 2010. *Aramaic and figural stamp impressions on bricks of the sixth century B.C. from Babylon* (Wissenschaftliche Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesellschaft). Wiesbaden זאס ומרזאן 2010
- Niederreiter Z. 2008. Le rôle des symboles figurés attribués aux membres de la cour de Sargon II. Des emblèmes créés par les lettrés du palais au service de l'idéologie royale. *Iraq* 70: 51–86. נידרייטר 2008
- Da Riva R. 2009. The Nebuchadnezzar rock inscription at Nahr el-Kalb. In Maïla-Afeiche, A., ed. *Le site de Nahr el-Kalb* (BAAL hors série 5). Beirut: 255–301. דה-ריבה 2009

מקורותיו של האריה בטביעות החותם היהודאיות

טלי אורן

האריה הינו סמל רב-זמני ועל-תרבותי שהופיע במאגר הייצוגים הסמליים של המזרח הקדום כבר משלהי האלף הרביעי במגוון תפקידים: כריבו של השליט, כחייה מגוננת, וכאטריבוט או סמל אלוהי. במצרים עשוי היה האריה לייצג את השליט. בדיקת היצגי האריה בתקופת הברזל ב' מעלה שלצד הופעותיו בזיקה לאלות הוא מופיע עם אלוהות ממין זכר, בדרך כלל אל סערה. הצגתו של האריה בזיקה לאלוהות זכרית בקדמת אסיה הייתה קיימת כבר בתקופת הברונזה המאוחרת. באמנות של המזרח הקדום עשוי היה בעל החיים (או יצור הכלאיים) המשמש כאטריבוט של אלוהות הניצבת עליו, להופיע גם ללא האלוהות. במקרה שכזה שימש בעל החיים במקום האל האנתרופומורפי: האטריבוט הפך לסמל. כך למשל, באמנות האשורית והבבלית באלף הראשון עשוי היה האריה להראות עם האלה אשתר – בהופעתו כאטריבוט – אך גם בלעדית, או אז ייצג אותה. החילופין הללו עשויים לבאר את האריות המופיעים בחותמות טביעה מן המאה השמינית ואילך, שבהם הם מופיעים כיסוד יחיד או מרכזי בתמונת החותם. מרביתם של החותמות הללו חקוקים בכתובות שמיות מערביות, חלקם נושאים כתובות עבריות, דוגמת חותמו של שמע עבד ירבעם. לחותם עברי זה התווסף לאחרונה חותם אריה שהתגלה בחפירות 'רחבת הכותל' בירושלים, הנושא כתובת עברית 'לנרא'. הדגם, הקיים באמנות האשורית והבבלית, והעובדה שאלי סערה ניצבו על אריות באמנות התקופה, מרמזים שהאריה המופיע כדגם יחיד או מרכזי בחותמות עשוי היה לייצג אלוהות ממין זכר, ובחותמות עבריים את אלוהי ישראל. הבנת האריה כסמל יהוויסטי המופיע בחותמות עבריים במאות השמינית והשביעית עשויה לזרוע אור על הבחירה בסמל האריה בטביעות פחוות יהד בשלביה המוקדמים. האפשרות שחלק מטביעות האריה שמשו כבר בתקופה הבבלית, אכן, מחזקת את ההשערה שהאריה בטביעות האריה היהודאיות ייצג את אלוהי ישראל והוה חלק והמשך של מערכת הסמלים הדתיים המסורתיים של יהודה, המתועדת משלהי המאה השמינית. ראשיתה של מסורת זו היא באימוץ הגלגל המכונף והחרפושית בעלת שני זוגות הכנפיים מן המסורת החזותית ששימשה בממלכת ישראל. האימוץ של שני סמלים אלה על ידי יהודה בשלהי המאה השמינית אינו משקף רק את התמוטטה של הבכירה מבין שתי הממלכות העבריות, הוא זורע אור על שאיפותיה של יהודה לנפס את סממני גדולתה של שכנתה הצפונית. תופעה שכזו מתועדת היטב במזרח הקדום בתקופה זו: מרדוך אלוהי בבל הופך לאלוהי אשור באמצעות הפיכת האל אשור ל'מרדוך' האשורי – תהליך פוליטי-תיאולוגי שהגיע לשיאו בימיו של סנחריב, בסוף המאה השמינית וראשית השביעית.

אולם, בד בבד שימש אימוץ הגלגל המכונף ביהודה כאות לנאמנותה לאשור, שהרי דגם זה שימש בתקופה זו כסמלו של האל אשור. היות הגלגל המכונף סמל המחקה את סמלו של ראש הפנתיאון האשורי, מסביר, אכן, את היעלמותו במחצית/אמצע המאה השביעית, בד בבד עם היחלשותו של שלטון-העל האימפריאלי. ואכן, ברבע האחרון של המאה השביעית, עם היעלמותה של אשור מחליף סמל דתי אחר – הוורדה -- את הגלגל המכונף ביהודה. הופעתה של הוורדה

כסמל בממלכת יהודה היא קצרת ימים, שכן השתלטותה של בבל הכתיבה כנראה שינוי נוסף במערכת הסמלים של יהודה והפעם, הגיע תורו של האריה.

הופעתו של האריה בחותמות עבריים מן המאות השמינית והשביעית ואימוצו כדגם מרכזי ביהודה בתקופה הבבלית וראשית התקופה הפרסית מרמזים על תחייה של מסורת יהודאית קדומה, שבה ייצג מלך החיות את אלוהי ישראל; מסקנה שאינה סותרת את העובדה שבחלק מטביעות האריה ניכרת השראה סגנונית מסופוטמית-פרסית. המסורת היהודאית המקומית הזו של סמלי אלוהי ישראל הגיעה לסיומה עם בואם של שבי ציון; כתוצאה מהקצנה שחלה בגלות שבמהלכה קובעה תפישת 'הדיבר השני'. בעקבות זאת, ואולי תוך החייאת מסורת יהודאית קדומה של גילוף חותמות עם כתובות בלבד, דחו שבי ציון את הסימבוליקה הרשמית הפיגורטיבית העתיקה של אלוהי ישראל והמירו אותה בחותמות כתובים, נטולי תמונות.

מחשבות ראשונות בעקבות הקורפוס של טביעות האריה מיהודה

עודד ליפשיץ

הקורפוס של טביעות האריה מיהודה מונה 128 טביעות, מתוכן 70 נמצאו ברמת רחל (54.5%), 29 בעיר דוד (22.5%), ו-12 בנבי-סמוויל (9.5%). חמש טביעות נוספות נמצאו בעין-גדי, חמש בתל א-נצבה, שלוש ברוגם גנים, שתיים בגבעון, אחת ביריחו ואחת בשכם. הקורפוס המקיף הזה מאפשר, לראשונה, זיהוי של המאפיינים העיקריים של הטביעות, ויותר מכך, הוא מאפשר להגדיר את מספר הטיפוסים של טביעות האריה, כלומר – את מספר החותמות שבהם הוטבעו הידיות. על בסיס הטיפולוגיה המפורטת הזו ניתן לבחון לא רק את מאפייני תפוצתו של כל טיפוס, אלא גם את האתרים העיקריים שבהם הוא מופיע. שילוב של נתונים נוספים, כמו, למשל, המידע שעולה מהבדיקות הפטרוגרפיות, הנתונים הארכיאולוגיים מהאתרים השונים, וההשוואה לקבוצות אחרות של טביעות חותם כמו טביעות הורדה מצד אחד, והטיפוסים הקדומים של טביעות 'יהוד' מצד שני, מאפשר דיון בעומק ובהיקף שלא נעשו עד כה בטביעות האריה.

מסקנות ראשונות לגבי הכרונולוגיה של טביעות האריה:

מחקר טביעות האריה עמד, למן ראשיתו, בצל ההשקפה ההיסטורית שלפיה בין חורבן הבית הראשון (586 לפנה"ס) לבין הצהרת כורש (539 לפנה"ס), נותרה יהודה ריקה מאנשים ומאדמיניסטרציה. רק בראשית התקופה הפרסית, כאשר גליה הגדולים של שיבת ציון שטפו את הארץ הריקה, התחדש בה היישוב וחודש בה המנהל האימפריאלי. כך, למשל, בחפירות העופל הבחין דאנקן בכך שטביעות האריה נמצאו מתחת לטביעות 'יהוד' והציע שהן קדומות יותר. הוא תיארך את טביעות האריה למאה החמישית לפנה"ס. גם הטביעות מגבעון התגלו עמוק בתוך מילוי הבריכה הגדולה, ביחד עם ממצאים מתקופת הברזל. המיקום וצורת הידיות הביאו את פריצ'ארד לקבוע שיש לתארכן לשלהי תקופת הברזל. מקקאון הבחין שאחת מבין חמש הטביעות שהתגלו בתל א-נצבה נמצאה עם כלי חרס מתקופת הברזל המאוחרת (וטביעה אחרת נמצאה ביחד עם כלי יבוא אתונאי שתוארך לשנת 400 לפנה"ס לערך). אהרוני הבחין בכך שהידיות נושאות טביעות האריה הן בעלות טין צהבהב, בדומה לטביעות 'יהוד', אך חלקן נעשה מטין שדומה לזה שממנו נוצרו הקנקנים מתקופת הברזל ועל הידיות יש שני רכסים שמזכירים את הידיות מתקופת הברזל.

שטרן קבע את תאריכן של טביעות האריה לראשית התקופה הפרסית, תוך שהוא מודע לקרבה הטיפולוגית בין הידיות נושאות טביעות אלה לבין הידיות משלהי תקופת הברזל, כמו גם למשמעות הממצא בבריכה בגבעון. הנימוקים שהכריעו בעיניו את הכף היו שיוכה של הטביעה הבודדה בשכם לשכבה V, אשר תוארכה, על סמך כלי חרס אתונאיים לשלהי המאה השישית ולראשית המאה החמישית לפנה"ס, ושיוכן של הטביעות מגבעון לשכבה מקבילה. שטרן התבסס בעיקר על השוואת אופיין האיקונוגרפי של טביעות האריה לאיקונוגרפיה של התקופה הפרסית (ובעיקר על השוואת אלמנטים מוגדרים בטביעות אלה לעולם האורנמנטיקה של טביעות החותם האחמניות).

דומני שכיום אין לקבל עוד טיעונים אלה. תחושותיהם של פריצ'ארד ושל אהרוני באשר לחומר שממנו נעשו חלק מהידיות ולצורתן, הדומה לידיעות הקנקנים מהמאה השביעית לפנה"ס, מקבלות חיזוק מבדיקה חוזרת של ידיות אלה. חלקן אכן נעשו מחומר חום-אדמדם ועל הידיות שני רכסים, בדומה לידיעות המוכרות משלהי תקופת הברזל. חלק אחר של הידיות, ואולי אף רובן, דומה בהרכב

החומר הצהבהב ובצורת הידית – עם רכס אחד במרכזה, לידיעות המוכרות מהתקופה הפרסית, ובפרט אלה שהוטבעו בטביעות 'יהוד'. חיזוק לתחושה זו, שלפיה ידיעות האריה מגשרות בין טביעות החותם משלהי תקופת הברזל לבין טביעות החותם מהתקופה הפרסית, מתקבל גם מהמחקר הפטרוגרפי (ראו את סיכום הרצאתם של גרוס וגורן בחוברת זו), כמו גם מתפוצת הטביעות, וראו להלן.

בהקשר זה, אני מסכים עם ניתוחה של טלי אורנן, שלפיו סמל האריה ייצג את אלוהי ישראל, והיה האחרון בשורה ארוכה של סמלי אלוהות. השימוש בסמלים אלה הגיע לסימום רק עם בואם של שבי ציון, והשינוי בתפיסת האל והפולחן, שניכר גם בתחומים אחרים בפחוות יהודה (כמו גם בפחוות שומרון). רק בשלב זה הומרה הסימבוליקה בחותמות כתובים, מסורת שנמשכה עד לימי החשמונאים, אז הופיע לפרק זמן קצר סמל הכוכב המחומש ששימש בטביעות 'ירושלם'. תיארוך של חלק מהטיפוסים הקדומים של הטביעות למאה השישית לפנה"ס מתאים גם למיקום הסטרטיגרפי של רוב הטביעות שנמצאו בעין גדי, במילויים שמתחת לרצפתו של המבנה הפרסי. אולי יש בכך משום חיזוק להנחה ששכבה V בעין גדי הוסיפה להתקיים במאה השישית לפנה"ס, והסבר נוסף לממצא החותמות הבליים במקום.² תיארוך זה תואם גם למיקום היחסי של הטביעות בגבעון ובחפירות העופל, שם נמצא חלקן במפלס נמוך יותר מטביעות 'יהוד'.³ היעדר שכבת חורבן ברמת רחל, והמשך קיומו של המרכז המנהלי במקום משלהי תקופת הברזל ובמהלך התקופה הפרסית, יכולים גם הם להסביר את התיארוך המוצע לטביעות האריה.

מסקנות ראשוניות מתפוצת הטיפוסים השונים של טביעות האריה:

111 מתוך 128 טביעות האריה נמצאו בשלושה אתרים: רמת רחל, עיר דוד ונבי סמואל (כ 87%). כל האתרים האחרים שוליים מבחינת כמות הטביעות שהתגלתה בהם, ובכל מקרה, באף אחד מהם לא התגלתה יותר מטביעה אחת מכל טיפוס. כל הטיפוסים השונים מיוצגים ברמת רחל, ברוב המקרים - ברוב גדול של פריטים. ירושלים מיוצגת רק בחמישה טיפוסים מתוך העשרה, ורק במקרה אחד (טיפוס ב'5), נמצא בה רוב של מספר הפריטים מאותו טיפוס (תשעה פריטים מתוך 21). רק ארבעה טיפוסים נמצאו בנבי סמואל, ורק במקרה אחד נמצא במקום רוב של פריטים מאותו טיפוס (טיפוס א'5, שבעה פריטים מתוך 11). בשני המקרים הללו, שבהם יש כמות גדולה של ידיעות מטיפוס אחד בירושלים ובנבי סמואל, מדובר בטיפוסים שיש מהם פריטים רבים יחסית, ושרמת רחל מיוצגת בהם בצורה משמעותית (ארבע טביעות מטיפוס א'5 ושבע טביעות מטיפוס ב'5). על רקע זה אפשר להניח שרמת רחל היתה מרכז איסוף ראשי של קנקני האריה, ולצידה התקיימו מרכזי ייצור קטנים (כמו רוגם גנים), ומרכזי מנהל משניים (כמו נבי סמואל). על שאלת מעמדה של ירושלים בתקופה זו אין, לדעתי, תשובה ברורה. לא ניתן לדעת אם הטיפוסים שהתגלו בה הם טיפוסים קדומים או מאוחרים בקורפוס, או לקשר את הממצא לעדויות אחרות שיאירו את תולדותיה של העיר לאחר 586 וקודם להקמת בית המקדש השני בשלהי המאה השישית לפנה"ס. כל האתרים שבהם התגלו טביעות אריה הם אתרים שהתקיימו בשלהי תקופת הברזל, ושנמצאו בהם גם טביעות ורדה. לא כולם התקיימו בתקופה הפרסית, ובעיקר בחבל בנימין ניכרת ירידה גדולה

² הסבר זה מנוגד להסברו הבעייתי מבחינה מתודית של שטרן (2007: 253), שלפי הממצא שמתחת לרצפת המבנה הפרסי הגיע מסחף של מבנה אחר מאותה תקופה שעמד במעלה המדרון.

³ כנגד הנחה זו ראו את דבריהם של אריאל ושוהם (2000: 141).

בתקופה זו, עם היעלמות כמעט מוחלטת של האזור מבחינת ממצא טביעות 'יהוד'. בנתונים אלה יש חיזוק נוסף לקשר של טביעות האריה לשלהי תקופת הברזל ולשינוי שחל בין טביעות אלה לטביעות 'יהוד' מהתקופה הפרסית. בנוסף לכך, השוואת התפוצה של טביעות האריה לתפוצת טביעות הורדה מעידה על ירידה גדולה במעמדה של ירושלים (36% מטביעות הורדה בהשוואה ל 17.5% מטביעות האריה), ועל עלייה גדולה במעמדה של רמת רחל (20% מטביעות הורדה לעומת 60% מטביעות האריה). השוואת נתוני התפוצה של טביעות האריה לטיפוסים הקדומים של טביעות 'יהוד' מעידה על המשכה של אותה מגמה: ברמת רחל התגלו למעלה מ 70% מהטביעות, ירושלים המשכה להיות שולית במערכת זו (כ 13%), נבי סמואל, יריחו ועין גדי המשיכו גם כן להיות חלק מהמערכת הזו, אבל מספר הטביעות שהתגלה בהן נמוך (שתיים או שלוש טביעות בכל אתר).

שם	יריחו	רוגם גנים	עין גדי	גבעון	נבי סמואל	עיר דוד	רמת רחל		
1		1					14	אריה רוכן	
2							9	אריה וגלגל חמה	
3א						2	10	אריה צועד לשמאל	
3ב'			1				4	אריה צועד לשמאל	
4			1	1		1	5	אריה סכמטי פונה לשמאל	
5א'					7		4	אריה סכמטי פונה לימין	
5ב'	1	1			3	9	7	אריה סכמטי פונה לימין	
6		1	1	1	1		1	אריה צועד לימין	
7			1			4	4	אריה רוכן - טביעה מרובעת	
8				1	1	1	3	האריה עומד	

סיכום

טביעות האריה משקפות, לדעתי, את המנהל הבלבי בפחוות יהודה, כהמשך ישיר לפרק הזמן שבו היתה יהודה ממלכה וסאלית של אשור ובבל. אותם טיפוסי קנקנים שימשו להטבעה באותם מרכזי ייצור, שמרכז הכובד שלהם עבר בהדרגה מהשפלה לטביבות ירושלים, ומרבית הקנקנים נאספו לאותו מרכז מנהלי ברמת רחל. השינוי בסמל שנבחר משקף תקופה חדשה, שבה גם הצטמצם שטחה של יהודה, והוא לא כלל עוד את בקעת באר שבע-ערד, את דרום ההר ואת השפלה, כאשר גם מקומו של חבל בנימין הולך ויורד. ראשיתה של התקופה הפרסית שיקף תקופה חדשה, שבה לא הוטבעו עוד סמלים על ידי הקנקנים, חבל בנימין איבד כמעט לחלוטין את נוכחותו בתפוצת הקנקנים, וירושלים שבה אט-אט, והחלה לשקם את מעמדה מלפני החורבן.

הנתון העיקרי שעולה מהבנה זו של ההיסטוריה של המנהל והכלכלה ביהודה הוא הרציפות המנהלית והכלכלית בין ימי הבית הראשון לימי הבית השני, והידיעה שימי 'גלות בבל' – אותה "תקופת אופל" בתולדות יהודה, היא פרק זמן שמתאפיין בחורבן כבד, במשבר דמוגרפי חסר תקדים ובגלות של חלק ניכר מהעילית ושל יושבי ירושלים. אבל זהו גם פרק הזמן שמקשר ומתווך בין התרבות החומרית, המנהל והכלכלה של המאה השביעית לבין אלה של המאה החמישית לפנה"ס.